

„Lapi lapi, cserelapi”

Az Értelmező kéziszótár szerint a *lapu* nagy levelű gyomnövény (820). A *lapu* helynévként 1285-től (Oklsz.: *Lopuchustauara*), növénynévként 1395-től (BesztSzj.: lappa: *lapow*) adathozható a magyar írásbeliségben. A XVI. században szerepel a Murmelius-féle szótárban (1533), Lencsés György kéziratos orvostanikai művében, az *Ars Medicab*an (1570 k.), Melius Juhász Péter Herbariumában (1578) és a Verancsics-féle *Dictionarium*ban, 1595-ben. A nyelvjárásokban *lapu*, *lapi*, *lapú* (FöTsz., OrmSz., SzlavSz., SzegSz., CsángSz.), *lapuburgyán*, *lapufűj*, *lapútüsök* (ÚMTsz.). Szláv eredetű kölcsönszó a magyar nyelvben; vö. szerbhorvát N. *lopuh*. szlovák *lopúch* ’nagy bojtortján, útilapu’, szlovén *lapúh* ’martilapu’ (TESz.).

A népnyelv *lapu* szava növénytanilag eléggé határozatlan jelentésű. Elsősorban a *Plantago* (úti-fű, útilapu) és az *Arctium* (bojtortján) fajainak megjelölésére használatos, de általában nagylevelű, parlagi gyomnövényt jelent. Összetételekben is gyakori, például *acsalapu*, *szeplőlapu*, *laputurbolya*, *véreslapu* stb. A nyelvjárasi *báránylapu* (*báránylapu* Kőszeg-Hegyalján / ÚMTsz. 1: 342) ’a lapu egy faja’. Gyimesfelsőlokon és Lészpeden az almafa levelének neve *almalapi*, illetve *almafalapi*: „Kerek almafalapi Ingem szeret valaki”, mint a népdalban éneklük (ÚMTsz. 1: 204).

A *martilapu* fészkes virágzatú, tavasszal sárgán virító, nagy levelű gyógynövény; *Tussilago farfara* (891). Az összetétel előtagja, a *mart* szó ’magasabb fekvésű, meredek hely, vízpart, agyagszakadék’ jelentésű. Két legrégebbi füveskönyvünk, Melius Herbariuma (1578) és Beythe András Fives Könyve (1595) nem említi a növényt. Szerepel viszont Lencsés György „*Ars medica*” (1570 k.) és Pápai Páriz Ferenc „*Pax Corporis*” című művében. Clusiusnál a *Tussilago* azonos a petasitesszel, amelyről megjegyzik, hogy „abunde per Pannoniam”, vagyis bőven van belőle Pannóniában. Ezt megerősíti Csapó József is (1775). A nyelvjárásokban *martilapu*, *martilapi*, *martifű* a *Tussilago farfara*.

A növény levelei, a tőlevelek csak jóval a virágzás után hajtanak ki a tőke indáiból. Mivel virágai korábban jelennek meg, mint levelei, a régi füvészek ennél a növénynél ezt a jelenséget „*filius ante patrem*”-nek nevezték, ami azt jelenti, hogy előbb jelenik meg a fiú és azután az atya. A növény orosz neve, a *maty i macsecha* is erre utal. Előbb jön az anya és utána a mostoha.

Igen sok társneve van a martilapunak: *szattyú*, *kisédeslapu*, *körömfű*, *körömlapu*, *mostohalapu*, *podbál*. A levél alakja alapján nevezik *farkastalpfü*nek (FöldrKözl. 22) a Balaton mellékén, mely névátvitellel, ráértéssel keletkezett terminus. Szintén a levélforma a névadási szemlélet háttere a *szamárköröm* esetében, mely a XVI. sz. második felétől (Calepinus szótára 1096) adathozható a magyar írásbeliségben: *zamar kőröm*. 1835-ben *zamar-körmű fű* ’marti lapu’ (Kassai 4: 360), *szamárkörömfű* (Kováts), 1843: *szamárköröm* ’*Tussilago farfara*’ (Bugát), 1870: ua. (CzF. 5), 1911: ua. (Nsz.). A népnyelvben Szabó-Péntek 63: *szamárköröm* (*Nagybacon*) ’*Tussilago farfara*’ | Gyógyn. 26: ua. (Csíkszereda) | SzegSz. 2: ua. ’keserűlapu’, *szamárkörömfű* ’*Tussilago f.*’. Hasonló korú a *szamárlapu* is: XVI. sz. második fele: *zamar lapú* ’*Tussilago*’ (NépNyelv. 1935:177), 1585: *zamar lapu* ’ua.’ (Cal. 1096), 1604: *szamárlapu* ’*Tussilago*’ (MA.), 1708: *zamar-lapu* ’*Tussilago*’ (MA.), 1762: ’ua.’ (PPB.), 1783: ua. ’*Xanthium strumarium*’ (NclB.), 1832: ua. ’*Tussilago*’ (Kreszn. 2), 1843: *szamárlapu* ’ua.’ (Bugát), 1870: ua. (CzF. 5), 1872: ua. (FKézK.), 1897: ua. (Pallas 15), 1911: ua. (Nsz.). A nyelvjárásokban szélesen elterjedt, így SzegSz. 2: ua. ’keserűlapu’ | Gyógyn.

1: ua. (Csíkszereda) 'acsalapu'. A növény ezt a nevét is levele alakjáról kapta, amely a számar (vagy a ló) lábnyomát ábrázolja. 1786-ban bukkan fel a *bikavirág* társnév a Tussilago farfara nevéként (Teleki-herbárium 70), amely a legtöbb forrásban azonban a lóhere neve; így 1880: N. ua. (Erdővidék) 'vad lóhere' (Nyr. 9: 41), 1901: *bika-virág* 'ua.' (TermTudKözl. 454), 1925: *bikavirág* 'Trifolium pratense' (MF. 625); N. ÚMTsz.: *bikavirág* (Székelykeresztúr, Vargyas) 'Medicago sativa' | Herman:Pászt. 672: ua. (Erdővidék) 'vad lóhere' | Folklór Archivum 3: 143: ua. 'tüskös virág'. A név motivációja az, hogy a jelölt növény szaporító hatása a néphit szerint, Kolozs megyében az uborka indái közé tették, hogy az uborka jobban teremjen. Hasonnevei is erre a tulajdonságára utalnak: Molnár 28: *uborkanősző fű, ugorka-bagzó fű* (Csongrád), *uborkabaklató* (Brassó) és *buborkabaszófü, uborkabúgató* (FöldrKözl. 22: 76). Szintén ezen a névadási szemléleten alapul a német növénynév, a *Stierblume* 'Chrysanthemum leuc., Chelidonium autumnale, Potentilla anserina' (M. 547) tükörszó.

Némely vidéken *lókörmű szattyán, lókörmű szattyú, lókörömfű* a Tussilago farfara, azaz a martilapu. *Lókörmű szattyu* a Szigetközben. *Szattyán* szavunk oszmán-török eredetű (R. 1544: „Sarga *zattyant* nyereg kapanak” [OkI Sz.]), jelentése 'szömörccével cserzett, élénk színűre festett, puha borjú-, juh- vagy kecskebőr'. Benkő József révén került 1783-ban a *ló köröm-fű* (NclB.) a magyar növénytan szaknyelvébe, valószínűleg erdélyi etnobotanikai terminus alapján. A név azután a legtöbb későbbi műben is szerepel (1793: Földi, 1824: Magyarázat II, 1834: Kassai, 1835: Kováts, 1843: Bugát, 1865: CzF. stb.). A nyelvjárásokban is használatos: *lóköröm, lókörömlapu* a Szigetközben és Pozsony környékén, *lókörmű martilapu, lókörömfű* Csíkszereda vidékén. Idegen nyelvi megfelelői a német *Roshuf*, illetve a francia *patte de cheval*, mindkettő szintén a Tussilago farfara. Némely vidéken *élő-halófü, fehérhátú-, mostoha-, partilapu, mocsárvirág, szattyu, ördög-köröm* és *vajlapu* a neve. Ez utóbbi népnyelvi elnevezés onnan ered, hogy nyáron a növény leveleivel burkolják be a vajat, hogy hűvösen tartsák. *Szattyunak* Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a Magyar Fűvész Könyv (1807) szerzői nevezték el, mert hengeres fészkeknek pikkelyei hártásak, szattyánszerűek.

Babona, közhiedelem az alapja *tyúkvirág* nevének. Eszerint vészt hoz a tyúkokra; rontó hatása például, hogy a tyúknak nem lesz csirkéje, vagy nem tojik. *Tyúkvirág* Fotos (Háromszék megye / NövKözl. 2: 24) vidékén a martilapu (R. 1911: *tyukvirág* 'Tussilago' [Nsz.]). A nyelvjárásokban számos más növény esetében szintén hasonló a névadási szemlélet háttere; így például Szabó-Péntek 59: ua. (Nagy-, Kisbacon, Marosvásárhely, Mikóújfalú) 'Taraxacum officinale' | Péntek-Szabó 294: ua. (Kalotaszeg, Jegenye) 'ua.' | Ethn. 87: 206: ua. (Háromszék, Árapatak) 'ua.' | MNy. 4: 34: ua. (Hétfalu) 'ua.' | Zelnik 20: ua. (moldvai csángó) 'ua.', 21: ua. (Pusztina) 'Chelidonium majus' | MNy. 37: *tyukvirág* (Tatrag, Brassó vm.) 'Taraxacum officinale' | MNy. 33: 348: *tik-szarvirág* (Órisziget), *tigvirág* (Felsőőr) 'Pulicaria vulgaris' | NyIrK. 34: 43: *tyúkvirág, tyukvirág, csukvirág* (Erdély) 'Taraxacum officinale', uo.: *tyukvirág* (uo.) 'cikorija virágzás előtt és után' | MNy. 29: 321: *tyukvirág* (Bogdánfalva) 'valami virág' | SzegFüz. 2: 166: *tyúkvirág* (Bölön, Ürmös) 'Taraxacum officinale' | KGy. 218: ua. (Kovászna m., Erdővidék) 'ua.' | Gyógyn. 17: ua. (Csíkszereda). A *tyúkvirág* német megfelelője a *Hühnerblume* szintén 'Tussilago farfara' (M. 229); a románban is tükörszó, vö. r. *floarea găinii* 'Taraxacum officinale' (Ethn. 87: 206). Ilyen a *kotlóvirág* elnevezés is (N. Péntek-Szabó 198: *kotlővirág* (Kalotaszeg, Szucság) 'Adonis vernalis' | SzegFüz. 2: 166: *kotló virág* (Bonchida) 'Taraxacum officinale'. Szucságon nem szabad leszedni, „mert nem lesz kotló”. Sztánán és Zsobokon „ne vigyük be, me megláttya a tyúk, nem tojik”. Kispetriben is ismerik, de nyilván ellenkező hatást tulajdonítanak neki, mert ott a tyúkok közé dobták, hogy tojjanak.

Földi János (1793) szerint a növény neve „a Görög és Deák Nyelv példája szerént” alakult (< latin *tussis* = köhögni; *agere* = elüzni), azaz 'köhögés elleni fű'. Gyógyító erejét már az ókorban ismerték. Hippokratész fekélyek ellen ajánlotta a *bechiont*. Dioszkuridész is említi így, ez a növénynév a görög *bex* 'köhögés' szóból keletkezett. Az elnevezés is tulajdonképpen arra utal, hogy

csillapítja a köhögést. Plinius latinósította a görög nevet *tussilagora*. Más római írónál *farfara*, azaz 'lisztet hordó', mert levelének fonákját fényes, fehéres lisztszerű nemez borítja. Párizsban a francia forradalom idején a martilapu népszerűségét mutatja, hogy a növény sárga virága volt a patikák állandó jele, ott függött az üzletek bejárata felett. Észak-Amerikába a telepések vitték be, s az indiánok is mint köhögés elleni orvosságot használták.

A martilapu az egyik legkorábban nyíló évelő növény, amelynek virágából és leveléből készített főzetet mind teaként, mind borogatásra felhasználják. Zsenge leveléből Erdélyben ízletes főzelék készül. Levelét Gyergyóban tavasszal zöldkáposzta helyett használják. Téltre sóval behintve tárolják. Sok helyen töltött káposzta módjára készítik el. A népi gyógyászatban a levél még most is a köhögés, a mellfájás, az asztma ellen használatos teák egyik fontos része, sőt, elhízás ellen is jó. Belsőre szintén hatásos. Komárom megyében azt tartják, hogy „akinek a körmire ütnek vele, levelet a körmit. Nyersen ráteszik vagy megásztattják húgyba.”

Az *acsalapu* nagy levelű, vörös fürtös virágú hegyi gyógynövény; *Petasites hybridus* (4). A XVI. században bukkan fel a *Tussilago* neveként (Fuchs: *nagy keserű lapu*, *Acha Lapu*). A XVII. században, Dioszkuridész „De medicinali Materia Libri sex” (Marburg, 1543) című művébe tett magyar nyelvű bejegyzések között szerepel az *acza lapu*. A Székelyföldön az *acsalapi* 'vizenyős helyeken termő, keserű lapuhoz hasonló növény' (MTsz.), az *acsalapu* Kolozsváron és Csengeren a 'Begonia rex.' (ÚMTsz.), Szatmár megyében a 'Petasites hybridus' (SzamSz.). Az összetétel előtagja, az *acsa* (R. 1793: Földi, 1803 és 1807: Márton) 'szitakötő' jelentésű. A növény a virágzás idején levéltelen, a száron csak pikkelylevelek vannak, ezek emlékeztetnek a szitakötő szárnyaihoz. Tudományos *hybridus* fajnévének 'fattyú, nem valódi' a jelentése.

Petasites nevű növényről már Dioszkuridész is megemlékezett. Az elnevezés – utalással a levél formájára – a *petasoszból* származik, ami széles, nap ellen védő kalapot jelent. Nálunk is nevezik *kalaplapunak*, *kalapfünek*, *kalapos-szattyúnak*. Néhány vidékünkön hívják még *keserűlapunak*, *burdujlapunak*, *gálga-* vagy *gályafünek*, sőt *mirigyfünek*: a fészkesek családjának egyik nemzetsége. A moldvai csángó nyelvjárásban *këttélán*, *këptélán* a *Petasites*, amely az azonos jelentésű román *căptălan* átvétele. Jávorka Sándor Magyar Flórájában *acsalapunak* nevezi. Régen nagy becsben állt a növény, német neve a *Pestwurz*, tehát 'pestist gyógyító növény' is ezt igazolja. Pápai Páriz Ferenc is említi a Pax Corporisban 1690-ben, illetve Csapó az Új füves és virágos magyar kertben (1775-ben) a növénynek a borzalmas betegség elleni gyógyhatását. A ragadóbetegségek és számos egyéb nyavalya ellen javallják orvosbotanikusok, mint Veszelszki és Zelenyák János is. Az erdélyi Szováta-Szakadátan „gennyes sebekre tesszük, hoty kiszeggye a gennyet.” Rizómákkal vagy indával terjedő évelők. Elvirágzás után hatalmas leveleik, a lapulevelek jelennek meg a száron. Ezekből a gyerekek napernyőt vagy esernyőt készítenek. Bóbitáik elég magas száron fürtökben nőnek. Kúszó gyökereik gyorsan terjednek, nagy telepeket alkotnak. A gyöktörzs inulint, keser- és cseranyagokat, kevés illóolajat tartalmaz; gyógyszeripari nyersanyag.

Az *acsalapu* és a bojtortján társneve a *keserűlapu* (682). Az elnevezés Lencsés György kéziratosa *Ars Medica* c. orvosbotanikai művében (1570 k.), Melius Herbáriumában (1578), Szikszai Nomenclatorában (1590) és Pápai Páriz Ferencnél a Pax Corporisban (1690) szerepel a korai források sorában. 1865-ben a bojtortján *keserűlapu* (CzF. 3), 1867-ben *keserű lapu* (Ballagi). A névadást – legalábbis a bojtortján esetében – az motiválta, hogy gyökere nyersen csípős, keserű ízű. Az összetétel *lapu* utótagja pedig a nagy, tekintélyes méretű levelekre utal. Gyógyászati célokra gyűjtik a bojtortját. *Keserűlapunak* több növényt is neveznek a nyelvjárásokban. MNöv. 102: 'lórom, *acsalapu*', illetve 'bojtortján' jelentésű Békésben | SzamSz.: *keserű-lapu* 'Lappa minor' | ÚMTsz.: *keserő lapu*, *keserű lapi*, *kesere lapu* 'bojtortján', *keserű lapu* 'Petasites albus', *keserű paréj* 'gyomnövényfajta'. 'Lórom', azaz 'Rumex' jelentéssel csak p. p., azaz pro parte (részben) lehet, mert a sóska kivétel ebből.

Az *acsalapufőjtő vajvirág* 'Orobancha flava' elsősorban az *acsalapu* gyöktörzsén élősöködik. A *keresztlapu* hosszúkas, fogazott levelű, sárga fészkes virágzatú, pelyhes, szagos erdei növény; *Erechthites hieracifolia* (678). Melius Herbáriumában (1578) már szerepel egy *keresztesfü* termi-

nus, 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban a *keresztvirág* név olvasható, amely azonban a *Polygala comosa* neve. Diószegiék (1807) négy *keresztfű* nevet is említenek, de szintén különböző jelentésekkel; ezek a régi orvosbotanikai és fűvészkönyveinkben szereplő hasonló elnevezések ismétlései. Az *Erechthites hieracifolia* az *amerikai keresztfű*, társneve a *bimbóka*. A németben *Afterkreuzkraut*, azaz 'farkeresztfű'. Talán a szagos erdei növény illatára utal a név, vagy a végbélpanaszok egyik orvossága lehetett az így jelölt növény.

A nemzetség *Erechthites* neve antik eredetű, a görög orvos, Dioszkuridész Pedanius „De materia medica”, azaz „Peri hülész iatrikés” című művében olvasható az *erechthitesz*, *erechthítisz* = *erigeron* fűnév. Esetleg Athén királyának, Erechteusnak a nevével függ össze a növénynév.

A *véreslapu* réteken található, sárga fészkes virágzatú, vörös foltokkal tarkított széles tölevélű, nyári növény; *Hypochoeris maculata* (1484). Hasonnevei szintén a levelek vörös foltjaira utalnak: *vérnyomfű*, *vérrel-harmatozó* és *véres pelyvahordó*. Tudományos faji neve is erre vonatkozik, 'foltos' jelentésű (< latin *macula* = folt). A genusnév régi görög növénynév, az 'alatt' jelentésű görög *hypo* és a *choirosz* 'malac' szóból képezték. A növény német neve *Ferkelkraut*, amelynek megfelelője a *Hypochoeris radicata* magyar *malacfű* (R. 1903: MVN., 1911: Nsz.) neve. Szintén a *Hypochoeris radicata* neve a *malaclapu* (R. 1911: Nsz.), a *kacúros véreslapu* társneve. Valószínűleg az magyarázza a nevet, hogy a malacok szívesen eszik ezt a mezei növényt. A szó a magyarba a németből került át tükörfordítással, illetve megvan a – más jelentésű – másik tükörszó is, a *Ferkelgras* 'Polygonum'. Végző soron a magyar és a német elnevezés is a régi görög *hypochoerisz* növénynévre vezethető vissza.

SZAKIRODALOM

- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
 FKézK. = Hazslinszky Frigyes: Magyarhon edényes növényeinek fűvészetű kézikönyve. Pest, 1872.
 Földi = Földi János: Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts, 1793.
 Kassai = Kassai József: Származtató 's gyökeresző magyar–diák szó-könyv. I–V. Pest, 1831–2.
 KGy. = Kovászna megye gyógynövényei. Sepsiszentgyörgy, 1973.
 Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
 Kresznerics = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1833.
 M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
 MA. = Szentzi Molnár Albert: *Dictionarium Ungarico–Latinum*. Nürnberg, 1604; Leutschoviae, 1708.
 Magyarázat = Szádlér József: Magyarázat a magyar plánták' szárított gyűjteményéhez. Pest, 1824.
 Márton = Márton József magyar–német szótárai. 1800 és 1807.
 MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
 MNöv. = Csapody–Prisztler: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
 Molnár = Molnár Nándor: A magyar gazdasági növénynevek történetéből. Gödöllő–Bp., 1961.
 MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
 NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
 Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
 Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36.) Bp., 1987.

Rácz János